

Nadia Gergało-Dąbek

Пилип Селігей, *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*, Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012, сс. 118.

Książka ukraińskiego językoznawcy Pyłupa Seliheja *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання* (*Świadomość językowa: struktura, typologia, wychowanie*) ukazała się kilka lat temu w wydawnictwie Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Monografia składa się ze wstępu, czterech rozdziałów i podsumowania. Warto odnotować, że wstęp do książki napisała znana nie tylko na Ukrainie, lecz również poza jej granicami socjolingwistka prof. Łarysa Masenko, której monografie i opracowania przetłumaczono m.in. na język polski. Jak badaczka zaznaczyła we wstępie, „językowi należy się kluczowa rola w procesach становienia i umocnienia państwa narodowego” (s. 4)¹. Prof. Ł. Masenko podkreśliła, że „w tworzącej zwartą całość przestrzeni językowo-kulturowej kształtuje się zbiorowa świadomość narodowa, oparta na uświadomieniu przez każdego człowieka swojej przynależności do tradycji, kultury i losów historycznych całej wspólnoty narodowej” (s. 4). Zdaniem ukraińskiej socjolingwistki, po rozpadzie ZSRR największy sukces w budowaniu państw narodowych osiągnęły te były republiki radzieckiej, które postawiły na swoje języki narodowe i nie pozwoliły na wyparcie ich przez język rosyjski. Z kolei największą zależność gospodarczą i polityczną od Rosji utrzymują państwa z językiem rosyjskim jako drugim, a *de facto* pierwszym językiem państwowym: Białoruś, Kazachstan i Kirgistan (s. 5). Stąd tak ważne znaczenie dla wzmocnienia świadomości i solidarności narodowej ma nieoobojętny stosunek do własnego języka narodowego.

Rozdział pierwszy pt. *Структура і значущість мовної свідомості* przedstawia najpierw stan badań nad świadomością językową. Autor zaznaczył, że pojęcie to jest stosunkowo nowe i zbadane w sposób niewystarczający. Ponadto w jego ocenie brakuje jednoznacznej definicji terminu „świadomość językowa”, gdyż badacze wkładają odmienny sens w to pojęcie. Pyłup Selihej dokonał krytycznego przeglądu istniejących definicji analizowanego terminu przez różnych badaczy. I tak, w językoznawstwie rosyjskim pod „świadomością językową” z reguły rozumie się „językowy obraz świata”,

¹ Tu i dalej tłumaczenie cytatów pochodzi od autorki recenzji.

jednakże, jak zaznaczył autor, „językowy obraz świata – wynik tego, że człowiek *uświadamia* świat zewnętrzny i utrwała jego obrazy w znakach językowych, chociaż uświadomienia samego języka tu nie ma” (s. 8, kursywa – autor).

Świadomość językowa jest traktowana m.in. jako zdolność do myślenia o języku; wyobrażenia o języku i jego roli społecznej; zdolność człowieka do świadomego porównywania języków, którymi się posługuje; związek pomiędzy językiem i świadomością w ogóle itp. W związku z powyższym autor stwierdził, że „należy dokonać syntezy tych podejść i znaleźć wspólny mianownik” (s. 11). W kolejnej części tego rozdziału P. Selihej przedstawił swoje rozumienie świadomości językowej i zaproponował własną definicję tego pojęcia jako „formy świadomości, która obejmuje wiedzę, odczuwanie, opinie i nastawienie do języka i rzeczywistości językowej. Innymi słowy, świadomość językowa – to nieobojętny stosunek do języka” (s. 13). Badacz zaznaczył, że pomiędzy świadomością językową a narodową istnieje ścisła korelacja. „W narodzie, który mówi w języku odmiennym od innych narodów, nieuchronnie budzi się poczucie własnej odrębności. W tym sensie język jawi się jako jeden z decydujących i być może najważniejszych historycznych czynników kształtowania się świadomości narodowej. Z kolei wyginiecie języka, *linguicide* prawie zawsze prowadzi do jej zniekształcenia i upadku” (s. 14).

Kolejny wniosek, na który nacisk położył P. Selihej, polega na tym, że ze świadomości narodowej rodzi się świadomość językowa. Powołując się na pracę innego badacza (O. Tkaczenki), autor zauważył: „o ile większość narodów tytularnych (титულных націй) Europy Środkowej przeszło rozwój »świadomość językowa → świadomość narodowa → świadomość państwowa«, to na współczesnych terenach wschodnioukraińskich rozwój ten może się odbyć w odwrotnym kierunku: »świadomość państwowa → świadomość narodowa → świadomość językowa«” (s. 14–15). Wobec powyższego autor zaznaczył, że pojęcia „świadomość językowa” i „świadomość narodowa” nie są zbieżne, mimo że się przecinają. Dlatego łączenie ich w jedną całość jako „świadomość językowo-narodowa” jest nieprawidłowe. Autor wyróżnił dwa typy świadomości językowej: indywidualny i grupowy (społeczny). „O ile indywidualna świadomość językowa kształtuje się przeważnie pod wpływem wiedzy językowej, światopoglądu i doświadczenia osobistego, to grupowa świadomość językowa bardziej zależy od tradycji kulturowych, warunków życia duchowego, panujących orientacji ideologicznych i wartościowych” (s. 15).

Następnie autor szczegółowo przeanalizował budowę świadomości językowej, która obejmuje cztery główne bloki elementów – wiedzę językową, uczucia językowe, opinie językowe i nastawienie językowe. Spośród uczuć językowych badacz wymienił między innymi: ciekawość i obojętność, szacunek i pogardę, miłość i wstręt, dumę z języka ojczystego i wstyd rozmawiania w tym języku itp. „W zależności od skutków wpływów międzyjęzykowych mogą pojawiać się poczucie wyższości językowej lub kompleks niższości, wrogość i agresja w stosunku do obcych, narzuconych na siłę języków” (s. 16). Wiedza i emocje są podstawą dla trzeciego składnika – oceny językowej i ideału językowego. Przez stałe porównywanie świadomość językowa odnotowuje rozpiętość pomiędzy tym, jaka jest rzeczywistość językowa, a tym jaka być powinna. „Świado-

mość językowa nie tylko odzwierciedla rzeczywistość językową, ale również posiada funkcję regulacyjną – określa strategię postępowania językowego, zachęca do czynnej postawy wobec języka” (s. 18). Według autora, krytyczna ocena rzeczywistości językowej i niezadowolenie ze stanu języka ojczystego mogą zmotywować do ulepszenia tej rzeczywistości na miarę możliwości każdego człowieka przez dbałość o czystość języka, poszerzenie zakresu użytkowania, tworzenie produktów intelektualnych i kulturowych w tym języku itp.

Pisząc o roli świadomości językowej w życiu społecznym, badacz podkreślił, że „los języka w dużej mierze zależy od nastawienia do niego. Jest to niezwykle ważny czynnik utrzymania lub, odwrotnie, zmiany sytuacji językowej. Wobec tego stan świadomości językowej jest jednym z pośrednich, lecz wiarygodnych wskaźników, na podstawie których można przewidzieć przyszłość określonego języka” (s. 19–20). Autor stwierdził, że naród, który cechuje wysoki poziom świadomości językowej, aktywnie przeciwdziała asymilacji. Natomiast żadne reformy w dziedzinie sytuacji językowej – ustawodawcze, w zakresie ustalenia norm językowych bądź dotyczące ochrony języka – nie będą skuteczne, jeżeli społeczeństwo nie uświadomi sobie ich konieczności. Innymi słowy, świadomość językowa „to nie tylko sposób opanowania rzeczywistości językowej, lecz również narzędzie wpływu na tę rzeczywistość, regulator bytu językowego społeczeństwa” (s. 20). Świadomość językowa jest zjawiskiem zmiennym, w zależności od wydarzeń historycznych może ona się nasilać lub słabnąć. Jej wzrost z reguły można zaobserwować w czasie odrodzenia narodowego. Świadomość językowa gwałtownie uwydatnia się podczas łamania praw językowych lub braku zaspokojenia potrzeb językowych (s. 21).

Rozdział drugi pt. *Рівні розвиненості мовної свідомості* poświęcono poziomom rozwoju świadomości językowej. P. Selihej zaznaczył, że świadomość językowa jest produktem rozwoju kulturowego i opisuje kryteria, które składają się na jej typologię, mianowicie: prawodawstwo językowe, polityka językowa, wykształcenie językowe, badania dotyczące języka oraz – najważniejsze kryterium – postrzeganie języka jako wartości. Następnie badacz szczegółowo opisał cztery poziomy świadomości językowej: zerowy (нульовий), początkujący (початковий), przeciętny (середній) i wysoki (високий). Poziom zerowy jest raczej brakiem świadomości językowej niż jej obecnością. Kolejny – początkujący – poziom charakteryzuje się powierzchowną wiedzą o języku i mechanicznie wyuczonych regułach. Na tym poziomie język nie jest obiektem dumy, szacunku czy innych przyjemnych uczuć, gdyż stosunek do niego jest obojętny. „Początkowej świadomości językowej właściwy jest »infantylnizm aksjologiczny«: ponieważ jej nosiciele nie dostrzegają w języku żadnej wartości, nie uświadamiają czy nawet zaprzeczają potrzebie polityki językowej i środków ochronnych (»język żyje swoim życiem i nie ma co się do niego wtrącać«)” (s. 27). Autor przeanalizował również językowy cynizm (nihilizm) i pogardę do języka ojczystego oraz zaznaczył, że ta ostatnia często idzie w parze z ułomnością świadomości narodowej (s. 29). Jako przykład ilustrujący pogardę wobec języka ojczystego badacz przytoczył wypowiedź prezydenta Białorusi Aleksandra Łukaszenki, według którego język białoruski nie nadaje się do posługiwania się nim w wielu dziedzinach i nie da się w tym języku stworzyć nic wielkiego (s. 30).

Poziom przeciętny (średniozaawansowany) występuje wtedy, gdy człowiek z taką świadomością zaczyna się interesować kwestią językową i problemami językowymi, dość dobrze zna normy językowe, analizuje swoje wypowiedzi pod kątem poprawności i eliminuje błędy oraz szuka ich przyczyn. Jednocześnie nie jest on jeszcze gotów, by uzasadniać teoretycznie zjawiska językowe i nie zna historii ich pojawienia się. Jako przykład autor podał terminy „język narodowy” i „język literacki”, które często są utożsamiane przez przedstawicieli tego poziomu świadomości językowej (s. 32). Na tym poziomie zdarza się również emocjonalne i subiektywne podejście do języka, wywyższanie języka ojczystego kosztem innych. „Żeby tego uniknąć, najlepiej wyrażać miłość do rodzimego języka bez poniżania cudzych języków” (s. 35). W głębi świadomości językowej na tym poziomie rodzi się stosunek do języka jako wartości, jednakże owa wartość sprowadza się głównie do poziomu „użytkowego środka komunikacji” (s. 38). Jednocześnie autor ostrzegł, że traktowanie języka wyłącznie w kategoriach środka komunikacji może doprowadzić do łatwego przejścia na inne – bardziej rozpowszechnione czy silniejsze – języki, innymi słowy „wąski utylitaryzm językowy wcześniej czy później prowadzi do językowego przeniewierstwa” (s. 39). Przeciętny poziom świadomości językowej nie wychodzi poza życiową i praktyczną rutynę, a podejście do języka przez jego nosicieli pozostaje raczej obserwacyjnym niż skłonny do działania. Co innego wysoki (czy też zaawansowany) poziom świadomości językowej, który łączy wszystkie ważne składniki w spójną całość: obraz języka, traktowanie go w kategoriach wartości, opanowanie norm i postawa językowa (s. 40). „Człowiek z wysoką świadomością językową – dojrzała osobowość językowa. Cechuje go odpowiednie pozytywne nastawienie do języka, aktywna postawa językowa, wyostrzone poczucie odpowiedzialności za język [...] Człowiek z wysoką świadomością językową zdolny samodzielnie analizować rzeczywistość językową, wyrabiać i uzasadniać własne (a nie powtarzać narzucone z zewnątrz) opinie” (s. 40). Biegła znajomość języka – zarówno ojczystego, jak i obcego – niesie ze sobą dużo korzyści: pozwala precyzyjnie wyrażać swoje myśli, osiągać sukcesy zawodowe, rozwijać się i doskonalić. Jednakże w stosunku do języka ojczystego ważna jest nie tylko pragmatyczna motywacja, albowiem „jego wartość ocenia się nie tylko jako środek komunikacji, ale jako integralną część natury ludzkiej, czynnik narodotwórczy, bogactwo duchowe będące wartością samą w sobie” (s. 47). Na tym poziomie świadomości językowej z reguły nie występuje wrogość czy brak szacunku do cudzych języków, wręcz przeciwnie, przedstawiciele tego poziomu cechuje tolerancja do innych języków i solidarność z tymi, które są dyskryminowane (s. 52). Autor przytoczył historyczne przykłady wysokiej świadomości językowej z różnych państw oraz ukazał perspektywę badań nad nią.

W kolejnym – trzecim – rozdziale pt. *Шляхи виховання мовної свідомості* badacz przedstawił możliwości wychowania wysokiej świadomości językowej we współczesnej Ukrainie. Przywołując badania socjologiczne, autor odnotował dość niską świadomość językową obywateli Ukrainy oraz wskazał na przyczyny tego zjawiska, m.in. nieokreśloną politykę językową państwa, niedoskonałe ustawodawstwo w tej dziedzinie, braki w kształceniu językowym itp. Ponadto wymienił on zagrożenia dla

języka, jednym z których jest globalizacja. Następnie autor wyjaśnił, jak należy dbać o świadomość językową, jakie powinny być zasady wychowania językowego oraz źródła wpływu wychowawczego, dokonał analizy treści wychowawczych oraz wartości języka. Szczególnie podkreślił on wartość języka ojczystego, której wielu Ukraińców zdaje się nie dostrzegać. „Język ojczysty – czynnik bytu narodowego, równie ważny, jak wspólne terytorium, przeszłość historyczna, cechy kultury, tradycji i charakteru” (s. 91). Język literacki i jego dobra znajomość konsolidują naród, podnoszą jego samoświadomość, co pomaga w budowaniu stosunków partnerskich z innymi narodami. Zdaniem badacza, bardzo duże znaczenie wychowawcze mają tragiczne dzieje języka ukraińskiego w przeszłości: zakazy, represje, brak oficjalnego statusu itp. Jego zdaniem, warto również podawać przykłady tych Ukraińców, którzy bez względu na okoliczności, często ryzykując czy przyplacając życiem, nie zrzekli się języka ojczystego. Ponadto w podnoszeniu świadomości językowej Ukraińców wskazane jest powoływanie się na przykłady z historii innych państw.

Autor zwrócił również uwagę na mity i przesady językowe oraz zalecił odpowiednie postępowanie w tego typu sytuacjach językowych. W jego ocenie dyskusje, np. na temat tego, jaki język jest bardziej melodyjny, mają podobny sens co dyskusje o gustach muzycznych, czyli żadnego. Celem końcowym wychowania językowego jest ukształtowanie wysokiej świadomości językowej, gdyż tylko na tym poziomie pojawia się samoświadomość językowa.

W rozdziale czwartym pt. *Зазираючи в майбутнє* badacz polemizuje z tymi, którzy uważają, że osiągnięcie wysokiego poziomu świadomości językowej w społeczeństwie to utopia. Na przykładach z innych dziedzin (ekologia, zdrowy tryb życia itp.) udowodnił, jak zmienia się nastawienie społeczeństwa pod wpływem opartej na nowych faktach wiedzy, częstego podnoszenia tych kwestii w mediach, systematycznej edukacji itp. Doświadczenie w podnoszeniu świadomości masowej w różnych obszarach może pomóc również w poprawie świadomości językowej, jednakże wymaga to wytrwałej i przemyślanej pracy. Rola wiedzy i informacji w społeczeństwach stale wzrasta, jak również rola edukacji, co, zdaniem autora, ma też związek z wychowaniem świadomości językowej. Przytacza on wiele cytatów znanych językoznawców, filozofów i psychologów na temat roli języka w rozwoju myślenia i nauczania. „Język nie tylko formułuje, ale w dużym stopniu kształtuje myśl [...] Słowo pozwala kierować myśleniem” (s. 114). W podsumowaniu badacz przewiduje, że rola języka w życiu i rozwoju człowieka będzie stale wzrastać, jak również podnosić się będzie rola świadomości językowej w społeczeństwie.

Książka Pyłypa Seliheja jest ważna i aktualna, szczególnie w kontekście wydarzeń we współczesnej Ukrainie. Powinni ją przeczytać wszyscy ci decydenci, którzy uważają, że kwestia językowa jest nie na czasie, gdyż na wschodzie Ukrainy trwa wojna z Rosją. Wnioski płynące z monografii korespondują z badaniami socjologicznymi nad tożsamością narodową obywateli i Ukrainy i wpływem na nią języka. Niska świadomość językowa Ukraińców wynika z wieloletniego braku przemyślanej polityki językowej w tym kraju, co przyczyniło się do pogłębienia rozłamu społeczeństwa ukraińskiego

wzdłuż podziału językowego. Język ukraiński nie miał szans spełnić konsolidacyjnej roli w społeczeństwie, gdyż przez ćwierć wieku istniało przyzwolenie na brak znajomości i użycia tego jedyngo – *de iure* – oficjalnego języka.